
Cerdà i els altres. Una presentació

Ramon Grau i Fernández

El IX Congrés d'Història de Barcelona, celebrat els dies 29 i 30 de novembre i 1 de desembre de 2005 a la Casa de l'Ardiaca, seu de l'Arxiu Històric de la Ciutat, que és l'entitat organitzadora d'aquests col·loquis, comptà, com l'edició anterior, amb el suport del Centre d'Història Contemporània de Catalunya. Sota el títol *El tombant de 1868-1874*, constituïa la segona peça d'un cicle programat de tres encontres successius consagrats al segle XIX, que ha culminat el 2007 en el X Congrés, *Dilemes de la fi de segle, 1874-1901*.

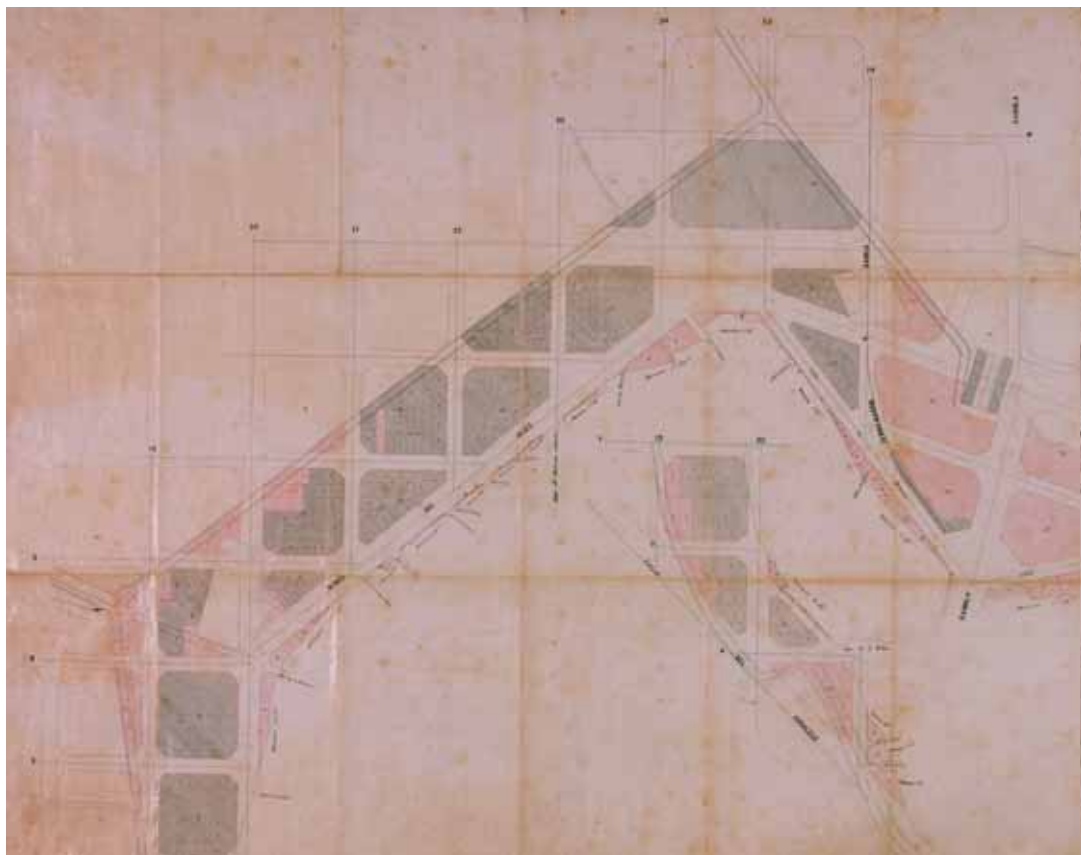
El 2003, el VIII Congrés havia inaugurat el cicle vuitcentista sota el rètol genèric de *La ciutat i les revolucions, 1808-1868*. Les ponències i comunicacions que hi foren presentades i debatudes han estat objecte de publicació en els volums 10-12 d'aquesta mateixa sèrie. Dins l'ampli ventall temàtic abastat per les set ponències i les trenta-quatre comunicacions (Fonts i Historiografia, Política, Economia, Societat, Art i Literatura), les aportacions sobre l'urbanisme barceloní foren relativament escasses, fet sensible si tenim present que dins el període de referència es produïren fets tan transcendents i llargament esperats com l'enderroc de les muralles i l'inici de l'eixampla. A banda d'allusions esparses, les excepcions foren la comunicació presentada per Glòria Santa-Maria Batlló sobre «La política municipal de Josep Santa-Maria, alcalde de Barcelona, 1858-1863», publicada dins el volum dedicat a *Les lluites del liberalisme (Barcelona Quaderns d'Història, 10, pàg. 219-234)*, la de Mercè Tatjer, Antoni Vilanova i Yolanda Insa, titulada «Creixement urbà i primeres implantacions fabrils a Les Corts, 1845-1868» i publicada en el context del volum centrat en *El procés d'industrialització (Barcelona Quaderns d'Història, 11, pàg. 239-256)*, i les que oferiren Isabel Moretó Navarro sobre «La Classe d'Arquitectura d'Antoni Celles» i Salvador García Fortes sobre «L'arquitectura de Barcelona, 1837-1868: l'ornament com a proposta de singularitat», editades en el volum consagrat a *La cultura a l'època romàntica (Barcelona Quaderns d'Història, 12, pàg. 149-164 i 165-178, respectivament)*. Malgrat la presència d'aquestes comunicacions, o potser a causa del seu interès, en el balanç del VIII Congrés quedà la recança de no haver sabut estimular més aportacions a l'entorn d'aquella gran transformació urbanística.

Per això, la convocatòria del IX Congrés, amb un rètol general referit al Sexenni Democràtic, 1868-1874, incorporà un apartat específicament dedicat a la dimensió urbanística de la història barcelonina, agafant com a límit cronològic inicial el decisiu any 1854, amb l'inici del Bienni Progressista i la decisió de suprimir les muralles, i com a final l'any 1874 mateix, perquè la clausura del Sexenni significa-

va, entre moltes altres coses, el punt final de la intervenció d'Ildefons Cerdà en l'esfera pública. Els resultats de la crida són l'objecte de la present publicació, que aplega les tretze comunicacions presentades, a més de la ponència encarregada a Isabel Moretó, que havia aportat ja arguments interpretatius de gran força i originalitat a la seva comunicació al VIII Congrés i que, després, ha completat el cercle amb la ponència del X Congrés, titulada «La bellesa de la Barcelona moderna».

A les dues sessions del IX Congrés dedicades a l'exposició de les comunicacions al voltant de la transformació urbanística, es van fer les següents agrupacions provisionals: *La ciutat de Cerdà: de la dimensió territorial a l'espai domèstic* (aportacions de Teresa Navas, Francesc Magrinyà, Pilar Cano, Maribel Rosselló i Mercè Tatjer amb Marta Urbiola); *Ornat i simbologia de la ciutat moderna* (comunicacions de Marina Cuccu i Mireia Freixa); i *Construcció i relligat dels espais urbans* (treballs de Javier García-Bellido amb Sara Mangiagalli, Glòria Santa-Maria, Marina López, Mercè Tatjer, Martí Checa i Ferran Armengol). El llarg col·loqui que fou la culminació de la segona de les sessions va revelar, tanmateix, unes associacions diferents i probablement més significatives, que hem volgut reflectir en l'estructura del present volum.

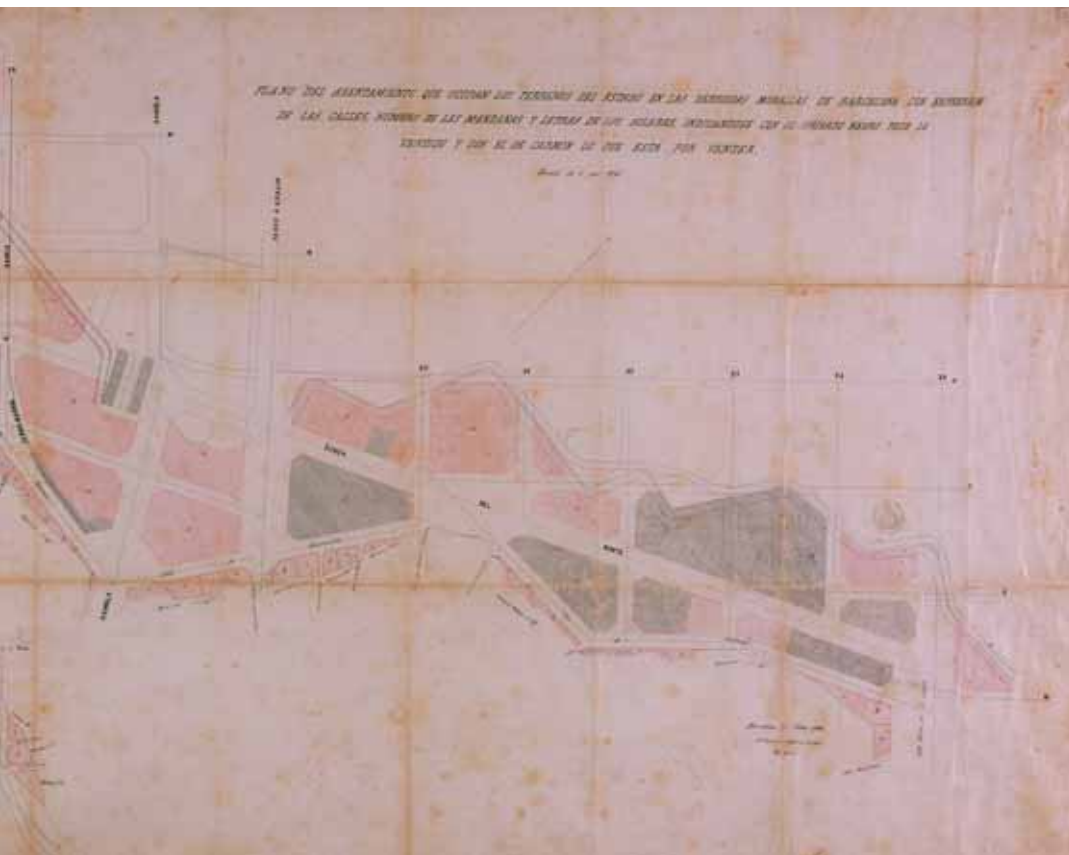
* * *

Plànol dels solars de les muralles signat per Ildefons Cerdà, 22-VI-1865 (AMAB, T.429; fotografia: Pep Parer), motiu gràfic recurrent al llarg del present volum. Documenta el pas de la idea a la mate-

La primera part, *El repte de la modernitat: enginyers i arquitectes*, agrupa tres aportacions que tenen en comú la voluntat d'analitzar l'actitud de la collectivitat dels arquitectes davant el repte de l'eixamplament de Barcelona i la seva aportació posterior a la definició de l'arquitectura de la nova ciutat.

Partint d'un bon coneixement i d'un aprecí positiu de l'arquitectura que practicaven els professionals barcelonins actius en el moment de plantejar-se l'ampliació de la ciutat, l'arquitecta Isabel Moretó, de l'Ajuntament de Barcelona, afirma el valor intrínsec i l'escaïença de la ideació de l'enginyer Ildefons Cerdà per a l'eixamplament de Barcelona i sosté que la formació, tan diversa, dels arquitectes de la mateixa generació no els preparava gens bé per a aquella empresa. Com ella mateixa va sintetitzar en el curs del debat, el mestre de les promocions formades a la classe d'arquitectura sostinguda per la Junta de Comerç, Antoni Celles, havia rebutjat explícitament el model d'arquitectura estandarditzada que promovien els ensenyaments politècnics de Durand a França. Això «va desorientar terriblement els seus alumnes», que van saber donar respostes sintètiques, sovint molt subtils, als condicionaments concrets que plantejaven les intervencions en la densa i complexa trama de la ciutat heretada, però que, en canvi, «no

realització en aquesta zona preferent de la nova ciutat, amb unes variacions significatives del disseny originari de 1859, que són assumides i protagonitzades pel mateix autor del pla d'eixample.

van poder fer el salt a l'abstracció que comportava la modernitat», entenent que la noció de modernitat significa sempre una frontera, un repte –en aquella conjuntura, l'exigència de pensar la forma global de la ciutat–, i que, en la solució del repte, «la localització deixa de ser important, o almenys comença a perdre importància».

L'aportació monogràfica de Maribel Rosselló, professora del Departament de Composició Arquitectònica de la Universitat Politècnica de Catalunya, sobre el projecte arquitectònic del palauet de Salvador Samà, aixecat a la cruïlla del Passeig de Gràcia amb el carrer de les Corts, i sobre el seu autor, Josep Oriol Mestres, mostra, tanmateix, com aquells mateixos professionals que no pogueren competir amb Cerdà a l'hora de fer el gran disseny urbanístic, saberen després desenvolupar perfectament el seu treball específic i adaptar-lo als nous paràmetres. En el debat, Rosselló va voler precisar que Celles, mort el 1835, no era l'única referència per a Mestres, titulat el 1841, i que alguns exercicis d'aquest arquitecte conservats a l'Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi reflecteixen la influència del mètode de Durand, fet que suposaria una proximitat relativa a l'esperit que animava l'obra de Cerdà. L'escrit al·ludeix també als enfrontaments de Mestres amb alguns col·legues prominents, com ara Miquel Garriga i Roca, i ofereix, com a explicació del fet, que Mestres «era molt més permeable a les modes i tendències i no era gaire dogmàtic, davant d'un grup de poder consolidat molt més restrictiu pel que feia a l'acceptació de nous llenguatges arquitectònics i que tenia Antoni Celles com un referent fonamental i, amb ell, l'arquitectura clàssica». També al fil del debat, Rosselló va subratllar, respecte al moment del Sexenni, «la indecisió entre un Eixample que tenia ja un pla i que s'anava fent, però d'una manera molt lenta, i una ciutat existent dins la qual es continuaven fent grans intervencions», posant-ne exemples al·ludits en el seu escrit per mostrar analogies de plantejament amb la casa Samà, com ara els nous casals aixecats pels López i els Girona en el context de la plaça del Duc de Medinaceli, segons projectes del mateix Mestres, de 1857 i 1865, respectivament.

L'arquitecte i catedràtic d'Arquitectura Legal de la Universitat Politècnica, Josep Roca Cladera, intervingué en relació amb diverses aportacions al Congrés, i en particular les de Moretó i Rosselló. Per un costat, manifestà que, a parer seu, «Cerdà construï un artefacte que s'adaptava molt bé a les noves condicions de mercat», mentre que els dissenys per a la casa Samà mostren que «ens trobem davant un arquitecte que ha entès perfectament el model de l'Eixample i resol el seu projecte de manera majestuosa». Aprofitant l'aportació de Marina López sobre el primer disseny de la plaça de Catalunya, auspiciat per Cerdà i dibuixat per Serrallach, Roca insistí en que «Cerdà, com que era sistèmic, resol molt bé la quadrícula però no allò que no és quadrícula»; i més concretament, que, si «una plaça la defineixen les façanes, el plànol de Serrallach sols parla d'alineacions, és a dir fa un plantejament adreçat al mercat lliure, sense encarar el projecte com ho faria un arquitecte, atent a la forma». Una excepció al dèficit de formalització a les intervencions de Cerdà seria, sempre segons Roca, la seva entesa amb Elies Rogent a l'hora de definir l'edifici nou de la Universitat Literària.

El treball de Mireia Freixa, catedràtica d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona, versa sobre la Universitat, però no principalment com a projecte archi-

tectònic inserit en la trama de Cerdà, sinó sobre els elements decoratius i el programa de la peça més rica simbòlicament de l'edifici: el Paranimf. Respecte al programa iconogràfic d'aquest projecte que cavalca sobre tres règims polítics diferents –liberalisme isabelí, democràcia del Sexenni i Restauració–, Freixa destaca el fet relativament paradoxal, suggestiu en qualsevol cas, que sota el primer dels tres règims s'hi féu lloc per a continguts lligats al catalanisme de la Renaixença, mentre que l'adveniment del Sexenni Democràtic implicà una reorientació espanyolista, confirmada en l'etapa de compleció del Saló, sota la Restauració. Una breu incursió en dos projectes de paranimf dels anys 1877-1878, deguts a Domènech i Montaner i a Antoni Gaudí, dos arquitectes deixebles d'Elies Rogent, permet a Freixa indicar la tendència a anar assumint, a mesura que s'acostava el final de segle, més ambicions projectuals dins d'una inqüestionable continuïtat de l'escola local.

En el col·loqui, Freixa va posar en relleu l'existència d'un profund debat dins la cultura arquitectònica barcelonina del XIX, fins al punt de dir que «no hi ha gent que hagi criticat més els seus contemporanis i els seus mateixos mentors, perquè Casademunt critica Celles, Rogent critica radicalment Casademunt, Domènech i Montaner critica Rogent i, a més, tots ells, s'enfronten amb els enginyers», i apreciar aquest ambient polèmic com a font de riquesa i motor de canvis i d'afany de superació. Si el projecte de Rogent per a la Universitat «és impecable tècnicament per la manera d'utilitzar el ferro, per exemple», els arquitectes de la generació posterior –Domènech principalment– parteixen d'aquesta excel·lència tècnica «però volen anar més enllà, pensen en un concepte de planta que sigui molt més àgil i posen l'accent en el funcionament dels espais», mentre que són menys nous pel que fa a les opcions d'estil i d'aplicació de l'ornament, perquè consideren encara que aquests elements són els que confereixen caràcter a l'arquitectura.

Aquesta discriminació d'elements dins l'arquitectura barcelonina del Vuitcents portà Freixa a suggerir un desplaçament del centre del debat, des de la noció de modernitat cap a la d'originalitat: «el modernisme català en el fons és molt provincial, però precisament perquè és província és diferent, i potser per això ens interessa». O dit manllevant el concepte de perifèria desenvolupat en tot un altre context per Samir Amin, l'avantatge de la situació cultural perifèrica és que es coneix allò que s'està fent en el centre i «es reelabora una mica fora de temps i amb una gran dosi d'originalitat».

Aquesta part del debat pot ser sintetitzada acudint a les paraules d'Isabel Moret sobre la peripècia històrica de la modernitat, com a repte general en la nostra civilització assumit particularment en diferents parts i que dóna lloc a respostes que poden arribar a ser molt singulars i es van desenvolupant al llarg del temps de manera impredecible: en definitiva, «no hi ha un mètode, una fórmula única, per aconseguir una ciutat moderna a partir del mer desig d'obtenir-la». Considerant l'evolució de Barcelona al llarg del segle XIX, «nosaltres, que som uns fervents devots de la modernitat, podríem considerar que l'ensenyament de Celles fou negatiu i va desconcertar els seus alumnes, l'obra dels quals mostra un nivell altíssim en els detalls constructius, mentre que la modernitat el que implicava era la simplificació». Però aquella excel·lència professional de derivació neoclàssica, exercida per uns homes que s'havien impregnat de roman-

ticisme –que no deixa de ser una altra cara de la modernitat al costat del racionalisme–, va obrir el camí del futur, i «una cosa que conceptualitzem com a negativa, en realitat va produir després un resultat que a tots ens meravella: el modernisme».

* * *

La segona part del volum, *L'univers d'Ildefons Cerdà*, s'obre amb una aproximació panoràmica a l'obra d'Ildefons Cerdà, deguda a Francesc Magrinyà, professor d'Urbanisme a la Universitat Politècnica, que se situa en la línia dels seus treballs anteriors, amb una gran repercussió arran de la Mostra Cerdà de 1994-1995 (catàleg: *Cerdà. Urbs i territori. Una visió de futur*, Madrid, Electa, 1994). Enginyer de camins, com el mateix Cerdà, Magrinyà assumeix com a propi el discurs de la modernitat positivista i organitza els arguments de l'ideador de la nova Barcelona d'acord amb l'esquema interpretatiu desenvolupat per Arturo Soria (*Cerdà. Las cinco bases de la teoría general de la urbanización*, Madrid, Electa, 1996). Pel que fa a la pràctica, Magrinyà lloa l'habilitat personal de Cerdà en el tracte amb el poder polític i descriu els processos de concreció de l'Eixample de Barcelona a la llum de la trilogia Parcel·lació, Urbanització, Edificació, rellevant també per a l'examen de les altres dues formes modernes de desplegament urbà, la Ciutat Jardí i el Polígon. La imatge de la seqüència urbanitzadora que en resulta, tot i concedir l'existència de retards i deformacions, mostra una forta tendència a racionalitzar els esdeveniments barcelonins i a mostrar-ne tota la part positiva com una emanació dels dissenys de Cerdà. La dinàmica del Congrés, i en particular la presentació i debat a l'entorn d'altres comunicacions, com la de Marina López sobre la plaça de Catalunya i la de Mercè Tatjer sobre la indústria a l'Eixample de Sant Antoni, posà en relleu imatges menys ordenades del llançament de l'Eixample de Barcelona.

L'aportació de Teresa Navas, investigadora de la Universitat Politècnica, versa sobre la constitució de la moderna xarxa de carreteres a l'entorn de la ciutat de Barcelona, amb antecedents al segle XVIII però activada en el segon terç del XIX, coincidint i competint amb l'estesa de les primeres línies ferroviàries en territori català. Sobre el panorama històric que va del primer pla específic de carreteres per al territori provincial de Barcelona, de l'enginyer Antonio de Arriete, de 1847, fins al de 1878, elaborat per l'enginyer Melcior de Palau, Navas projecta la figura d'Ildefons Cerdà i fa ben entenedora la importància que atorgava a la vialitat i al transport, des de la seva joventut, quan formà part del cos de facultatius destinat per la Direcció de Camins de l'Estat a la província de Barcelona i intervingué en diversos projectes, fins al Sexenni Democràtic. En aquesta darrera etapa vital, Cerdà, vicepresident i després president accidental de la Diputació provincial, s'ocupà de la revisió de l'organització territorial vigent, sobre la base de deu confederacions municipals i amb l'objectiu de «respondre més acuradament a dos requisits essencials per a Cerdà: la topografia natural de les diferents comarques o regions que componien la província i la seva accessibilitat».

Pilar Cano, professora associada al Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona, fa una aproximació a la memòria del pla de reforma i

eixample de Barcelona de 1859, entenent-la com un projecte de reforma social en sintonia amb la ideologia de la Il·lustració, amb l'afany de «mejorar la calidad de vida de la totalidad de la población». Tanmateix, agafant com a punt de referència les teories ja velles de Michel Foucault, Cano llegeix Cerdà com un discurs que camufla els seus dissenys repressius –en particular, pel que fa a la subjecció de la dona– darrere els principis higiènics, i ho il·lustra també amb àmplies citacions de Pere Felip Monlau. Val a dir que la metodologia emprada per a aquesta anàlisi de textos parteix d'un sistema de valors morals d'avantguarda en l'actualitat –el postfeminisme i l'estètica queer foren al·legats en el debat com a referents crítics– que no pot considerar amb ull favorable les manifestacions dels intel·lectuals vuitcentistes, ni tan sols d'aquells que se situaven aleshores a l'esquerra de l'espectre ideològic liberal, com foren Monlau i Cerdà.

L'aportació de la historiadora de la literatura Marina Cuccu versa sobre el naixement del nomenclàtor de les vies urbanes traçades per Ildefons Cerdà, empresa que recaigué en l'historiador oficial de l'Ajuntament de Barcelona, Víctor Balaguer. Cuccu parla de la convergència dels projectes Cerdà i Balaguer o, amb més precisió, de la voluntat balagueriana de «superposar el seu propi projecte al projecte Cerdà», i descriu l'ordre i mètode emprats pel cèlebre historiador romàntic per respondre a la comanda d'insuflar continguts d'història nacional catalana dins l'abstracció cerdaniana. L'enriquiment simbòlic de l'Eixample cerdanità tingué com a complement els dos volums de *Las calles de Barcelona*, que són una font extraordinària per comprendre la percepció històrica de Balaguer, que si, per una banda, reflecteix el sistema de valors de la historiografia romàntica catalana, per l'altra ha tingut una durabilitat i influència molt més llarga gràcies a haver quedat fosa amb la contextura física de la Barcelona central dissenyada per Cerdà.

* * *

La tercera part del volum, *Les inflexions del règim liberal i la urbanització*, comprèn quatre estudis que versen sobre altres tants moments claus de l'etapa que s'inicia amb la Revolució de Juliol de 1854 i es tanca amb les primeres passes de la Restauració, vint anys més tard.

El primer dels estudis és un treball excepcional per molts conceptes, que versa sobre el pas de Pascual Madoz pel Govern Civil de Barcelona l'any 1854 i la seva intervenció en el llançament urbanístic de l'eixample. El seu autor principal, que n'assumeix els riscos interpretatius a títol personal, és el malaguanyat Javier García-Bellido, que va deixar-nos sobtadament el dia 10 de març de 2006, una dotzena de dies després d'haver-nos-en lliurat el text; un text que, amb tota probabilitat, hauria hagut de ser objecte de diàleg i depuració, si més no per mirar d'adaptar-lo a les normes de la nostra publicació, diferents de les practicades per García-Bellido amb la convicció que el caracteritzava. La circumstància excepcional de la seva desaparició –i la certesa que la publicació en paper tot just podia començar a plantejar-se amb el degoteig de versions definitives de ponències i comunicacions– ens va dur a publicar electrònicament l'article en brut de manera immediata, el dia 31 d'aquell mateix mes. Mentrestant,

les circumstàncies de la participació de García-Bellido en el XI Congrés d'Història de Barcelona havien quedat explicades el dia 28 per nosaltres mateixos en una pàgina electrònica creada per tal d'aplegar expressions de condol i records d'amics i companys i que ha estat transferida al paper.¹ Ara podem oferir una versió íntegra del treball altre cop, però havent-ne desenvolupat les notes i esmenat alguns errors mecanogràfics.

Aquesta comunicació signada per Javier García-Bellido i Sara Mangiagalli mostra com el Bienni Progressista fa bo per fi en matèria d'urbanisme el liberalisme programàtic del règim inaugurat per la revolució de vint anys enrere. El 1854, la decisió estatal d'enderrocar les muralles de Barcelona –una decisió presa abans més d'un cop per les forces revolucionàries locals però contradita sempre pels poders centrals– permet un desenvolupament lliure de la ciutat i significa, no sols intensificar la lluita contra les romanalles de l'Antic Règim, sinó també ampliar el front, apuntant per primera vegada contra el control militar sobre l'espai urbà assentat amb el triomf de l'absolutisme el 1714. És per això que García-Bellido acaba amb una reflexió sobre el nexa entre aquesta operació concreta a Barcelona i el sentit de la nova onada desamortitzadora llançada l'any 1855. Però al costat d'una lectura que posa per davant la figura d'un agent estatal decisiu en aquests dos projectes del progressisme, Pascual Madoz, presentat especialment com a promotor de l'emprestit com a fórmula innovadora per fer possible el relançament urbanístic de Barcelona, les dades aportades per García-Bellido i Mangiagalli en permeten una altra que posi en relleu fins a quin punt la dinàmica de la ciutat industrial marca l'agenda dels liberals, primer a escala local barcelonina i, després –si pensem que les especulacions finals de García-Bellido tenen fonament– a escala general espanyola. En efecte: d'una banda, les crisis industrials exigeixen dels poders públics accions que evi-

1. «El día 10 de octubre de 2005 recibí, en mi calidad de coordinador del IX Congreso de Historia de Barcelona, a celebrar los días 29 y 30 de noviembre y 1 de diciembre, una nota de Josep Roca Cladera informando sobre una investigación en curso a cargo de Javier García-Bellido y Sara Mangiagalli, de interés para nuestro encuentro, uno de cuyos epígrafes versaba sobre el urbanismo barcelonés entre 1854 y 1874. Por supuesto, ya conocía y admiraba a Javier, habíamos coincidido con motivo de la gran exposición dedicada a Cerdà y el ciclo de conferencias desarrollado en la Politécnica de Barcelona, y no pude sino entusiasmarme ante su posible participación en el congreso. Aprovechando una baja de última hora, aunque estaba agotado el plazo de recepción de comunicaciones (desde el día 30 de septiembre!), me adelanté al mismo Javier ofreciendo su incorporación. Su respuesta, típicamente volcánica, empezaba así: “como estos pobres de la tierra que saltan verjas de espino, pensaba rogarte que me dejases saltar el tiempo de cierre de las comunicaciones”. Siguió un denso y ágil intercambio de papeles y, finalmente, la presentación del trabajo, titulado «Pascual Madoz y el derribo de las murallas en el inicio del Eixample de Barcelona», en la sesión correspondiente del encuentro, el día 29 de noviembre. Aunque no pudo asistir, por causas justificadas, Sara Mangiagalli, fue una satisfacción oír a Javier, con su sabiduría rivalizando con un entusiasmo propiamente juvenil y con su interés por trabar conocimiento con otros investigadores presentes en el encuentro. El resumen de la comunicación es consultable en la página web del Ayuntamiento de Barcelona (www.bcn.es/arxiu/arxiuhistoric/), como lo será próximamente el texto completo. Los últimos contactos tuvieron lugar a finales de febrero, a propósito de la entrega de la versión revisada para la publicación del mencionado trabajo. De nuevo Javier, el día 27 (había ultimado el texto la noche anterior) se mostraba desbordante: “Te ruego que disculpes mi anarquismo visceral (no racional) pero la documentación nueva que estoy sacando de los archivos militares no puedo fraccionarla ni recortarla más...”. A vuelta de correo pude apagar su inquietud por la ‘excesiva’ extensión de su trabajo, certificando que era nuestra intención publicarlo en su integridad. Luego vino el golpe inesperado. La importancia de esta investigación en curso, pero ya con frutos más que considerables, ha sido un acicate para promover su difusión inmediata en Internet, y agregar a este proyecto, con motivaciones tan sentidas, el resto de los materiales generados por el Congreso. Siento como si una pequeña chispa de la energía de Javier se me hubiera contagiado. Y eso me alegra» («Aportaciones en recuerdo de Javier García-Bellido», *ACE. Arquitectura, Ciudad y Entorno*, 1, 3 (febrer 2007), pàg. 448-449).

tin problemes d'ordre i donen oportunitats a la institució municipal –netament disminuïda davant l'Estat en aquest temps– com a medidora social i administració més propera als ciutadans; i de l'altra, davant l'Estat i el municipi, emergeix una burgesia capitalista directament interessada en el manteniment de l'ordre social i capaç de suggerir solucions a la crisi, empenyent sempre cap a la liberalització, entesa com a pas endavant d'una societat civil fortament individualista i com a retrocés correlatiu dels poders públics.

Si aquest estudi ens parla de la crisi provocada per la implantació de les selfactines i el seu impacte negatiu sobre la plena ocupació en el sector industrial, el de Glòria Santa-Maria s'ocupa de la crisi de la “fam de cotó” provocada per l'esclat de la Guerra de Secessió nordamericana el mes d'abril de 1861. D'ençà de 1854, el procés de renovació urbana de Barcelona ha avançat, però més en termes teòrics que no pas pràctics: hi ha hagut tot el treball d'ideació de l'eixample que ha culminat amb l'aprovació final del pla d'Ildefons Cerdà el maig de 1860, i, fins i tot, els primers projectes de modificació d'aquest pla oficial, principalment el projecte municipal de bulevard, concretat per Miquel Garriga i Roca; però l'espai ocupat per les muralles no ha estat encara desembarassat de la runa ni posat en condicions de ser urbanitzat. Les incerteses del moment tenen a veure amb la concurrència de diversos agents en l'apropiació dels solars en procés de formació: l'Estat mateix (amb l'episòdic però significatiu intent de la Corona per suplantat aquest com a “propietari” de les muralles, aspecte subratllat per García-Bellido), el municipi de Barcelona i diversos particulars. Com el 1854, altre cop –i aquest és el fil conductor de la comunicació de Santa-Maria–, la lluita contra la crisi industrial atorga a l'Ajuntament oportunitats d'actuar, li dóna una certa flexibilitat financera (amb la concessió de la capacitat d'endeutament) i posa a la seva disposició la força de treball desvagada. L'urbanisme avança empès per aquella part dels interessos estatals més sentits pel Ministeri de la Governació i pels seus delegats locals, a la província i al municipi: la necessitat de mantenir l'ordre públic i preservar la pau social. El seguiment del procés d'ocupació dels aturats permet veure, d'altra banda, les resistències amb què topa el llançament de la nova ciutat. Incidentament, Santa-Maria informa del canvi de sensibilitat envers la crisi laboral que es produeix arran del final del Govern Llarg d'O'Donnell a començament de l'any 1863 i amb la caiguda de l'alcalde progressista, Josep Santa-Maria.

Aquesta nova conjuntura política, marcada per la cada vegada més clara inviolució del règim isabelí però en la qual Ildefons Cerdà retorna a l'Ajuntament de Barcelona com a regidor, és el teló de fons del procés estudiat per Marina López Guallar. Com en un efecte de *zoom* respecte als dos treballs anteriors, l'estudi concentra l'atenció en un únic punt de l'antic cinyell de muralles: l'espai anhelat socialment com a gran plaça de confluència entre la ciutat existent i la naixent urbs de l'Eixample, l'esplanada del nord, entre la Rambla, el portal de l'Àngel i el passeig de Gràcia. Comença la història real de la futura plaça de Catalunya quan, deixats enrere els projectes alternatius al de Cerdà i la seva modificació sistemàtica a la zona de muralles mitjançant la inserció del bulevard, és el mateix Cerdà qui –separant-se del seu disseny original– assumeix el desig social i se'n fa patrocinador el juny de 1865. D'una banda, el treball de López ofereix indicis que expli-

carien aquest canvi d'actitud: la impossibilitat que l'Estat vengui els terrenys afectats per la futura plaça, a causa de les resolucions judicials a favor de les previsions de determinats particulars que en reclamen la propietat, podria ser l'ocasió per aconseguir la cessió dels drets estatals minvants a l'Ajuntament i traspasar a aquesta administració més pròxima tant el pes del difícil litigi amb els particulars com el de la possible destinació pública de l'espai. A curt termini, els arguments emprats per Cerdà i, sobretot, per Leandre Serrallach, l'arquitecte municipal encarregat de concretar-ne el disseny, amenacen convertir en paper mullat totes les assignacions d'equipaments públics i espais oberts extraordinaris inscrits en el pla aprovat el 1859-1860. Això és el que denunciarà l'arquitecte provincial Francesc Daniel Molina, que s'erigeix en defensor de la intangibilitat del pla Cerdà –paradoxalment, contra la versatilitat del cèlebre enginyer, sempre disposat a incorporar noves dades empíriques i a refer els seus plànols– com a mur i límit contra la invasió dels agents privats en el territori que el sector públic s'ha reservat encara enmig del flux cap a la liberalització: el de les normatives. A la llarga, el projecte de la plaça de Catalunya és, per a l'Ajuntament de Barcelona, una herència enverinada, perquè la seva consecució implicarà al capdavant el pagament d'expropiacions, i aquestes no es podran fer efectives fins molts anys més tard i havent hagut d'assistir, mentrestant, a una escandalosa i caòtica privatització d'aquell espai predestinat.

El debat a l'entorn de les aportacions de García-Bellido i Mangiagalli, Santa-Maria i López Guallar –la part més extensa i densa del col·loqui, que editem al final del volum– va girar, encara que no separatament, al voltant de dos temes: d'una banda, el bulevard dissenyat per Garriga i Roca, el seu valor formal i les raons de no haver estat portat a la pràctica; i de l'altra, les fórmules de gestió urbanística de l'Eixample. Si el primer ingredient va permetre contrastar de nou les sensibilitats dels arquitectes i dels enginyers en la projecció urbanística –l'atenció al disseny del detall urbà enfront de la visió de gran abast territorial–, el segon inclinà la balança cap a les consideracions de pura historicitat, amb el joc complex entre una iniciativa privada rampant i unes administracions públiques amb designis diversos i sotmeses a un bombardeig legislatiu no sempre coherent. En aquest panorama, sens dubte, no fou una dada gens negligible la vigència legal d'un pla urbanístic amb les característiques de rigor argumental i claredat com les que presenta el d'Ildefons Cerdà.

Dins d'aquest debat fou important la perspectiva estrictament jurídica aportada per Ferran Armengol, lletrat de l'Assessoria Jurídica del Departament de Política Territorial i Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya, que és responsable del darrer estudi d'aquest bloc, sobre la repercussió real de l'ambigua legislació del Sexenni Democràtic a través d'un cas concret: la implantació dels tramvies en el territori barceloní. Tot i que la legislació generada arran de la Revolució de Setembre, i concretament el decret de 14 de novembre de 1868 de noves bases per les obres públiques, proclamava de manera molt emfàtica la llibertat dels municipis i les províncies, hi era encara molt més forta la voluntat de desregular el mercat i instaurar la primacia de la iniciativa privada. De fet, segons la nova legislació, els particulars i les institucions locals fruien de la mateixa "llibertat" a l'hora d'executar obres públiques, i això volia dir que uns i altres quedaven en idèntica

relació respecte a l'Estat, que «es va mantenir en una perspectiva ferriament centralista, a partir de la consideració del “país” en conjunt com a titular del domini públic». Com analitza també López Guallar en el seu estudi, si deixem de banda la precarietat pressupostària dels municipis, que minva dràsticament les seves oportunitats d'intervenir, les facilitats concedides als particulars per la legislació del Sexenni foren netament superiors a les assignades als ajuntaments, que tenien atribuïda la facultat de declarar l'interès públic en cas d'obres engegades per iniciativa privada i en canvi no la tenien quan eren disposats a assumir-les directament. Armengol explica com, en un àmbit amb les característiques del transport urbà i interurbà, els conflictes generats –a curt i a més llarg termini– per l'atomització de les iniciatives privades i per la fragmentació del territori barceloní entre diverses administracions municipals donaren encara més força a la lògica de la centralització de competències, que fou reafirmada arran de l'adveniment de la Restauració, amb efectes fins molt entrat el segle xx.

* * *

La quarta i darrera part del volum, *El llegat urbà de la revolució industrial*, comprèn tres treballs que parteixen de la subsistència fins avui de construccions o vestigis de l'època que ens interessa, lligades al vessant industrial de l'economia barcelonina. En part suscitées per la certesa o la possibilitat de la desaparició d'aquests elements, aquestes aproximacions comparteixen una preocupació per la preservació del patrimoni edificat i van trobar, a l'hora del debat, un ressò positiu entre els congressistes. Val a dir que la celebració del IX Congrés d'Història de Barcelona coincidí amb una fase crítica del debat a l'entorn de les restes deixades per l'activitat industrial –activitat avui en retrocés en l'àmbit de la Barcelona antiga, el seu Eixample i els pobles adjacents– i de la seva consideració com a part d'un patrimoni urbà a preservar, pels seus valors històrics, ambientals o d'ordre arquitectònic i constructiu.

La primera d'aquestes aportacions, deguda a Mercè Tatjer, geògrafa i professora de Didàctica de les Ciències Socials a la Universitat de Barcelona, versa sobre les primeres implantacions industrials en territori de l'Eixample, un cop aprovat definitivament el pla Cerdà, i més concretament a l'àrea contigua a les rondes de Sant Antoni i de Sant Pau i delimitada pel Paral·lel i la Gran Via, que, fins a les agregacions de 1897, fou la concentració fabril més important dins el terme municipal de Barcelona, fora del recinte abans emmurallat. A diferència de discursos que veuen l'Eixample primordialment com a espai residencial i sols de manera tardana i secundària com a espai productiu, l'estudi mostra que una activitat industrial molt diversificada –bàsicament no tèxtil, sinó metal·lúrgica, química o alimentària– fou, en molts casos, la primera “colonitzadora” dels nous espais urbans i que, en el cas de la zona de Sant Antoni, la contigüitat amb el sector ponentí del Raval, fortament marcat per l'activitat fabril des del segle XVIII, era tan decisiva per als empresaris que abonava el trasllat de les instal·lacions productives a l'altra banda de la Ronda, sovint en solars situats en l'antiga zona del glacis i venuts per l'Estat, i minimitzava, en definitiva, la discontinuïtat formal entre les dues ciutats. De fet, la ràpida construcció de fàbriques en aquest espai discutit

però de gran interès per a l'empresariat barceloní fou un dels elements que féu aviat impossible l'ampli bulevard desitjat per l'Ajuntament. Tot i que centrada en les fàbriques ubicades a l'Eixample de Sant Antoni entre 1860 i 1874, el seguiment de la història de les empreses i la dels immobles fins als nostres dies que fa Tatjer permet copsar les dinàmiques urbanes del primer segle llarg d'existència de l'Eixample, amb el flux i el reflux de l'activitat industrial en el centre urbà, fins a una desaparició pràcticament absoluta en el cas del barri de referència.

Si Tatjer analitza l'evolució immobiliària en un segment molt cèntric de la Barcelona eixamplada, Martí Checa ens transporta a la perifèria extrema de l'Eixample projectat per Cerdà. Hi estudia allò que anomena «el microuurbanisme que es va dur a terme en el Pla de Barcelona», i ho fa a través d'una operació immobiliària d'abast modest i tipologia tradicional –formada per cases “de cos”, com les que es poden trobar tant en el Pla de Barcelona com a les comarques veïnes, singularment al Maresme–, i que té l'interès de comprendre diverses fases, des de 1858, just abans de l'aprovació del pla Cerdà –i per tant amb un plantejament del tot autònom respecte a l'expectativa de la gran ciutat–, fins a 1879, quan la darrera peça projectada del conjunt del passatge d'Oliva va haver de ser reubicada dins la mateixa propietat a causa de la seva interferència amb l'alineació de la futura avinguda Meridiana que, com és sabut, forma part de la restringida nòmina de vies que escapen a la disposició ortogonal de la trama cerdaniana precisament en funció del seu caràcter de “vies transcendents”, és a dir aquelles que, a banda de servir al trànsit dins el continuum urbà, tenien la missió de connectar la ciutat amb l'exterior.

Finalment, Mercè Tatjer i Marta Urbiola presentaren una comunicació sobre el conjunt fabril de Can Ricart, també situat dins el terme municipal de Sant Martí de Provençals, construït a partir de 1852-1854 en un emplaçament amb tradició industrial i seu d'una empresa molt important en el moment àlgid de l'expansió del sector tèxtil barceloní. El conjunt de Can Ricart havia estat preservat fins aquest inici del segle XXI com a parc de petites indústries i ha estat darrerament objecte d'actuacions de sentit divers, enmig d'una gran polèmica ciutadana sobre la seva conservació íntegra o parcial i sobre els possibles usos de l'estructura històrica. Un equip d'investigadors més ampli, que inclou Salvador Clarós i Joan Roca, a més de Tatjer i Urbiola, ha publicat després del Congrés un estudi extens (Grup de Patrimoni Industrial del Fòrum de la Ribera del Besòs, *Estudi patrimonial del recinte industrial de Can Ricart. Inventari arqueològic i proposta de conservació*, Barcelona, Fundació Antoni Tàpies, 2007), que el 3 de desembre de 2007 va merèixer el Premi Bonaplata atorgat pel Col·legi d'Enginyers Industrials de Catalunya i que recull tant un conjunt més ampli de dades històriques sobre l'empresa fundada per Jaume Ricart i sobre el projecte arquitectònic de la fàbrica, atribuït a Josep Oriol i Bernadet, com l'anàlisi a fons de la realitat constructiva i arquitectònica de Can Ricart en el present, com també propostes per a la seva conservació. El col·loqui a l'entorn d'aquest cas d'actualitat s'enriquí amb les aportacions de Maria Lluïsa Gutiérrez Medina, una altra de les investigadores que han contribuït a documentar l'empresa Ricart i autora d'una comunicació sobre *La España Industrial* –empresa en directa competència amb la fàbrica Ricart en el darrer Vuitcents– que es publica en el volum 15 d'aquesta mateixa col·lecció, en el marc de la segona i darrera part de l'edició dels materials llegats pel IX Congrés d'Història de Barcelona.